

Василий КОЦАН

ТИПИ ОГОРОЖ, ЇХ ЕВОЛЮЦІЯ ТА КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ НА ЗАКАРПАТТІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ століття

Забудова дворів у наших селах була глибоко продумана у господарському відношенні і загалом визначалась розмірами земельних наділів. Фасади будівель були звернені до вулиці або сонця, тильною стороною – до присадибної ділянки. Огорожі, ворота, хвіртки, загороди – здавалось би, нема в тому чогось особливого. Та без них не можна уявити собі селянського обійстя. Не дивно, що в багатьох українських піснях є слова про ворота, огорожі. Багато з них так і починаються: «Ой, вийду, я за ворота». Згадуються ворота і у відомій пісні, поширеній на Закарпатті, «Вже би м була їхала, вже би м була йшла...»:

Вже би м була їхала,
вже би м була йшла.
Лиш своїм воротам,
не вклонилась я.
Кланяюсь вам ворота,
де стояла хлопці рота,
більш не будуть не будуть [1].

Тема дослідження огорож, як і народного житлового та господарського будівництва Закарпаття, становить невід'ємну частину загальнонаціональної скарбниці українського народу. Слід відмітити, що на Закарпатті спостерігається чимало місцевих особливостей, які склались упродовж віків, внаслідок відповідних чинників. Цьому сприяла також й етнографічна мозаїка серед українського етносу Закарпаття. Зокрема, тут розрізняють етнографічні групи долинян, лемків, бойків та гуцулів. Ще одним чинником є безпосереднє сусідство з угорцями, словаками та румунами.

Одні із перших відомостей про житло та його складові дізнаємось із праці Амалії Кожмінової «Підкарпатська Русь». Вона, зокрема, наводить характеристику зовнішнього вигляду верховинського села (Ужанщини): житла, господарських будівель, огорож. Однак, це фрагментарні відомості [38].

Федір Вовк, у монографії «Студії з української етнографії та антропології» (вийшла посмертно), зробив опис гуцульської гражди, садиб бойків і лемків (так званих «довгих хат») [4].

У статті В. Січинського «Етрусський дім і гуцульський оседок» детально описано гуцульську садибу-гражду та відзначено її дивовижну схожість з етруським домом. Тут кваліфіковано розглянуто типи, варіанти садиб, конструктивні прийоми і техніку будівництва [22, 1-15].

Свій внесок у дослідження народного будівництва українців Закарпаття зробив радянський етнограф І.Ф. Симоненко. Він зібрав певний польовий матеріал і на його основі зробив спробу визначити планувальні типи поселень і садиб, ареали їх поширення, подав свою класифікацію житлових будівель і еволюцію духової печі. Однак, автор робить поспішні висновки. Поза увагою його дослідження залишилось значне число поселень краю [23; 24; 25].

У книзі П.Г. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» певне місце відведене характеристиці народного житла карпатських етнографічних груп (гуцулів, бойків, лемків), розглядаються прикметні риси архітектури житла, конструктивні особливості тощо [37].

Спробу проаналізувати спільні та відмінні риси українських карпатських етнографічних груп та словацького населення краю зробила у своїй статті Н.М. Граціанська. Хоча для вагомих висновків і узагальнень їй явно бракувало фактологічного польового матеріалу та архівних джерел [8].

Окремим питанням народного будівництва Українських Карпат кілька праць присвятив Юрій Гошко [6; 7]. Під його керівництвом та за безпосередньої участі підготовлено узагальнюючі монографії «Бойківщина» та «Гуцульщина» [2; 10]. На жаль, у його роботах використано мало цікавого фактологічного матеріалу, що стосувався б закарпатської частини Карпат.

Проблему полонинського господарства, огорож, загород для овець на Гуцульщині досліджує у своїх працях етнограф М.Д. Мандибура [16; 17]. Автор детально описує вівчарські колиби, місця для доїння овець («струнки», «струнгги»), звертає увагу на їх конструктивні особливості.

Питанню жилих і господарських забудов на полонинах Гуцульщини присвятив свою статтю І. Могитич [18]. Автор виділяє чотири види жилих забудов: «застайки», «колиби», «стаї», «зимарки», подаючи їх детальний опис.

З практичної та порівняльної точки зору цікавими є дослідження про етнічну специфіку угорців, етнокультурний розвиток німців Закарпаття. Це, насамперед роботи І.Н. Гроздової та Т.Д. Філімонової [9; 36]. У працях цих авторів виділено місце для характеристики народного житла вище згаданих національних меншин краю.

Один із розділів своєї праці жилим і господарськими будівлям краю, в тому числі й огорожам, присвятив П.І. Макушенко [15]. Однак, матеріал подано фрагментарно. Цінність даного видання полягає в тому,

що автор подає 74 ілюстрації із зображеннями сільських краєвидів, старих дерев'яних хат, церков з їх конструктивними елементами, різні типи огорож, навколо огорож. В даній книзі розглядаються пам'ятки XVII – початку XX ст.

Цінною при дослідженні типів огорож на Закарпатті є праця В.П. Самойловича [21]. В даній монографії розглядаються особливості художнього і конструктивного вирішення народного житла, господарських будівель і малих архітектурних форм (зокрема, огорож, воріт). Останнім присвячено окремий розділ. Автор подає цікаві матеріали та замальовки про типи воріт на Закарпатті, зокрема, детально зображує масивні різьблені ворота, що побутували серед румунського населення краю.

Певний матеріал по огорожам зокрема, та господарським будівлям в цілому, вміщено у колективній праці «Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст.» [20].

Як порівняльний матеріал можна використати монографію відомого українського етнографа Архипа Данилюка [11]. Дана історико-етнографічна книга вперше популярно висвітлює українське народне житло у синтезі побутового архітектурного та естетичного аспекту. Розглянуто різні типи планування традиційної оселі й господарських споруд різних регіонів України. Розкрито зв'язок естетичного образу української хати з духовною сутністю народу, його історичною пам'яттю. Для нас являє собою інтерес розділ – «Господарський двір», зокрема, його підрозділ – «Ой вийду я за ворота». Зокрема, автор тут наводить характеристику фрагментів огорож вертикального і горизонтального плетіння, подає матеріал про перелази [11, 93-107].

Надзвичайно цінною є монографія Михайла Тиводара [30]. Тут вперше в українській етнології на основі науково обґрунтованих критеріїв і багатих польових, архівних та історіографічних матеріалів автором проведено узагальнююче вивчення традиційного скотарства Українських Карпат в статистичній другій половині XIX – першій половині XX ст. і у динаміці етнокультурних, етносоціальних та етнополітичних процесів I-II тис. до н.е. Шостий розділ даної праці містить матеріал про полонинські господарські будівлі. Тут подано детальну характеристику різних видів огорож, загород: переносні та непереносні кошари, кошари для овець перед доїнням («окіл»), спеціальне піддашшя для доїння овець («струнка») та ін. [30, 279-294].

Не обійтись, звичайно, при дослідженні будь-яких аспектів народної архітектури краю і без робіт П.М. Федака [31; 32; 33; 34; 35]. Автор вперше в українській етнології на основі польових, архівних та історіографічних матеріалів всебічно дослідив типи і форми традиційних сільських поселень, садиб, дворів, жител і господарських будівель ук-

раїнців Закарпаття XVIII – початку XX ст., прослідкував їх розвиток з 20-х рр. до XX ст.

Отже, охарактеризувавши історіографію досліджуваної нами теми, ми можемо констатувати, що окремої праці по типах огорож та їх конструктивних особливостям на Закарпатті нема. Всі дані про них містяться в окремих розділах та параграфах загальних праць та статей на етнографічну тематику. Автор даного дослідження прагне зібрати цю інформацію в єдине ціле, залучивши до неї власні спостереження та польові матеріали, а також фотоілюстративний матеріал, осмислити та систематизувати її.

Важливу роль у конструктивній забудові сільських садиб, вуличній системі відігравали споруди малих архітектурних форм: ворота, хвіртка, різні огорожі, загороди. Вони крім відповідного функціонального призначення надавали садибі і поселенням в цілому архітектурно-художньої довершеності, своєрідності і неповторного локального колориту. Різні види огорож у поєднанні із зеленню не лише покращують благоустрій і надають садибі доведеного виду, але і в значній мірі доповнюють і збагачують архітектурний ансамбль жилої хати, ніби зв'язуючи її та інші забудови в єдине ціле. Це сприяє створенню ансамблю забудови не лише садиби, але й усієї вулиці.

Архітектура малих форм залежить від застосованих місцевих будівельних матеріалів, а також від архітектурно-художніх традицій, що склались в тому чи іншому регіоні.

Ворота («ворота», «воротниця», «брама», «порта», «капура») в сільських садибах Закарпаття можна розділити на декілька видів:

1) у гірських районах – один із прольотів огорожі з жердин («вориння»);

2) плетені ворота;

3) ворота на гужвах, що закриваються на дерев'яний гак («клук»):

а) плетені;

б) з жердин.;

4) ворота з противагою;

5) дощаті ворота:

а) дошки щільно прилягають одна до одної у горизонтальному напрямку;

б) горизонтально укладені дошки з певним проміжком між собою;

в) до рами у вертикальному напрямку кріпляться (прибивається) штахетник.;

б) великі масивні ворота з дашком. Побутували на Мараморощині [32, 262, 291].

Одним із найпростіших варіантів воріт була повна їх відсутність. Подібні явища зустрічаються у гірських районах Закарпаття, зокрема,

на Бойківщині (Воловецький та Міжгірський райони), Гуцульщині (Рахівський район), бойківсько-лемківському пограниччі (Великобережнiansький район). Особливості бойківських поселень склались під впливом історичних, соціально-економічних, географічних та побутових факторів.

У верховинських районах Закарпаття зустрічаються садиби, у яких господарські будівлі розміщені окремо від житлового будинку і tworять «П»-подібні забудови. Їх споруджували на місцях, в яких будівельний майданчик обмежений горою або річкою, чи ярмом. У заможних господарствах, крім великих господарських приміщень, будували окремо «пивницю», сушарню для фруктів («озницю») та один або кілька оборогів. Ці садиби переважно не огорожували з усіх сторін, а лише ту частину, яка виходила на дорогу [2, 160; 24, 77].

Огороджували ж садибу спеціальною конструкцією із горизонтальних жердин («ворини», «вориння») (детально див. далі). Саме один із прольотів даної огорожі (відстань від одного колика до іншого) й служив воротами. При потребі виїзду, в'їзду на подвір'я садиби жердини знімалися, а потім знову ставилися на місце.

Іншим видом воріт, що побутували у низинних та передгірних районах, були плетені ворота. Виконувалися дані ворота технікою горизонтального або вертикального плетіння. Основним матеріалом для їх виготовлення звичайно ж, служило дерево. Рама робилася із дерев'яних колод («брусів»). Внутрішня площа рами («сітка») обпліталася ліщиновими, березовими, вербовими, буковими, грабовими прутами [32, 262].

Зараз, ми спробуємо навести декілька прикладів плетених воріт, дати характеристику їх конструктивним особливостям. Так, зокрема, ворота біля хати з села Оріховиця Ужгородського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту) мають наступну конструкцію. В їх основі лежать два вертикальні стовпи («кругляки»), вбиті в землю. Уверху і вниз до них прибиті такі ж кругляки у горизонтальному положенні. В горизонтальних брусах просвердлені дірочки, на відстані 10-20 см, в які вставлялось ліщинове або вербове пруття («тички»). У верхній частині тички виступали з кругляка приблизно 5-10 см й були загострені. Поміж тички в горизонтальному положенні впліталось ліщинове пруття, що щільно збивалося за допомогою сокири. Пруттям заповнювали всю площину воріт [1].

Подібні ворота зустрічаємо й біля хати з села Бедевля Тячівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). Тут так само в основі воріт лежать стовпи («кругляки»), однак вони мають заокруглене, витесане завершення. Сама ж рама, на відміну від воріт біля хати з села Оріховиця є окремою від стовпів конструк-

цією. Вона складається з двох кругляків з прорізними отворами, в які вставлялись тички. Спосіб плетіння пруття подібний до того, що ми спостерігали на воротах біля хати із с. Оріховиця. Однак, в даному випадку пруттям обплітається не вся площа воріт. Вільною залишається верхня частина (приблизно 20-30 см). До даної плетеної рами кріпляться по обидва боки стовпи («кругляки»), діаметром близько 5 см. В місцях з'єднання з рамою (тобто у верхній і нижній частині) вони стесані під прямим кутом для щільнішого прилягання. Вся ця конструкція кріпиться до основних масивніших кругляків за допомогою перев'язки («гужви», «вужовки»). У низинних районах Закарпаття зустрічаються подібні ворота й з вертикальним способом плетіння [1].

Своєрідним типом воріт є ворота на гужвах, що закриваються на дерев'яний гак («клук»). Вони можуть бути спленими (як і вищезгадані) або ж виготовленими із жердин. З однієї сторони рама таких воріт за допомогою гужви кріпиться до стояка. На іншому стояку вмонтується дерев'яний гак («клук»). Гак може бути і природнім. На воротах із жердин на клук чіпляється одна із них, що трохи виступає за межі рами. На плетених же воротах на гак чіпляється видовжена частина верхнього горизонтального кругляка рами воріт [1].

Неабияку винахідливість і практичний хист виявили селяни Хустського району під час розв'язання «проблеми» воріт. Основа подібних воріт у сс. Стеблівка, Крайниково мала наступні конструктивні особливості. Дві вертикальні стійки складались з двох дощечок, між які вбивали горизонтально покладені дошки з певним проміжком між ними (10-15 см). Посередині вони скріплені широкою вертикальною дошкою, що ділить раму на дві

рівні половинки. Кожна з цих половинок в свою чергу скріплена ще однією дошкою, прибитою по діагоналі. Верхню поперечину рами витісували з однієї колоди таким чином, що тонка (стесана) частина була верхньою обв'язкою воріт, а неотесана, дуже масивна частина, виступаючи за раму воріт, виконувала роль противаги. Отже, бачимо, що решітчасте полотнище воріт прикріплювали до масивного бруса, який обер-

Плетені ворота та огорожа біля садиби з с. Бедевля Тячівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту).

тається навколо стовпа. Один кінець бруса і служить противагою. Таким чином, щоб відчинити ворота треба було лише натиснути на противагу – і другий кінець бруса разом з воротами сам відходить у бік. У селі Крайниково згаданого району таку конструкцію воріт називали «ботою» [1; 11, 99-100; 32, 262; 21, 287].

Побутували на Закарпатті й повністю дощаті ворота, збиті з щільно укладених дощок, дощок з проміжками між ними або вертикально набитих дощок.

У селі Довге на Іршавщині побутували ворота наступного типу. До масивних, тесаних стовпів із витесаними у формі ромба верхівками, на спеціальні дерев'яні гаки кріпився штахетник, затесаний у верхній частині. У 30-40-х роках ХХ ст. замість дерев'яних гаків почали застосовувати металеві скоби («шарки»). До даних штахетників у верхній і нижній частині прибивались горизонтальні дошки. Таку конструкцію обшивали (оббивали) штахетником на відстані 5 см один від одного. Для того, щоб відкрити ворота, їх рама з однієї сторони знімалась з дерев'яних гаків, а пізніше просто відкривалась за допомогою металевих скоб [1].

Цікаву конструкцію мають ворота біля хати села Ракошино Мукачівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). В їх основі також лежать великі, масивні стовпи. У верхній частині вони мають заокруглену форму. Її внутрішня площа з обох сторін закомпонована фігурою у вигляді чотири- та шестипелюсткової розети – символу сонця, тепла. Рама воріт, прикріплена до

масивних стовпів, складається з двох однакових частин. Їх полотнище збите з двох горизонтальних дощок, з'єднаних третьою по діагоналі. До такої конструкції набивається штахетник у наростаючому порядку, тобто кожен наступний – вище за попередній. В результаті цього дві частини воріт у поєднанні утворюють форму трикутника. Два найвищі (центральні) штахетники мають за-

Дощаті ворота з противагою біля садиби з с. Стеблівка Хустського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту).

округлене завершення із вирізьбленими чотири- та шестипелюстковими розетами. Закриваються і відкриваються ворота за допомогою спеціальної фігурної дощечки, що вставляється в дерев'яні гаки [1].

Один із наймасивніших і водночас найяскравіших прикладів воріт є ворота з дашком, що побутували на Мараморошині (Хустський, Тячівський, частина Рахівського району).

Найпростіший вид подібних воріт зустрічаємо на Хустщині. Їх рама збита з горизонтально поставлених дощок, укладених щільно одна до одної. До верхньої частини рами кріпиться дашок, покритий дранкою.

Своєрідними за стилем забудови є ворота у сс. Усть-Чорна, Руська Мокра і Німецька Мокра (з 1947 р. - Комсомольськ) на Тячівщині, де проживали австрійці. Тут будувались однотипні будиночки з однаковими масивними (до 3 м) воротами. В їх основі лежали великі тесані стовпи, на які кріпився дашок, покритий дранкою. Рама воріт складалась з двох частин, збитих із широких дощок. Відкривались ворота всередину [1].

Детальніше конструктивні особливості подібних воріт розглянемо на прикладі воріт біля хати з села Середнє Водяне Рахівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту).

Система побудови воріт наступна. На відповідній відстані, розрахованій на ворота та хвіртку, в землю вбито три масивні, тесані бруси (діаметром 20-25 см). Над землею вони виступають 1 м. До даних опорних стовпів кріпляться більш масивніші стовпи, які є основою самих воріт і сягають у довжину до 2,5-3 м. На стовпи встановлюється дашок. Його основу становлять щільно набиті дошки й двосхила каркасна конструкція, покрита дранкою. Дашок і профільні стовпи у верхній частині закріплені квадратними брусами, які декоровані прорізними фігурками у вигляді квіточок. Профілюючі стовпи, у нижній частині оздоблені різьбою. Орнаментальна композиція складається з дрібних ламаних ліній у поєднанні з вирізьбленими кружечками, що утворює своєрідний візерунок, надає воротам пишності.

Конструктивні особливості самих воріт чітко прослідковуються із внутрішньої сторони (з двору). Ворота складаються з двох частин. Каркас кожної з них утворений з двох горизонтальних брусів (верхнього і нижнього), з'єднаних брусом, поставленим по діагоналі. На даний каркас набиваються дошки шириною 30-50 см, товщиною 2 см. Дощки набиваються у наростаючому порядку, тобто кожна наступна вища за попередню. У результаті цього при поєднанні обох частин воріт утворюється форма напівкола. Зі сторони двору обидві частини воріт закриваються за допомогою довгого дерев'яного бруса, закріпленого у металеві скоби на профільних стовпах. Самі ж ворота прикріплені до стовпів за допомогою великих металевих скоб у верхній і нижній частині, а також металевого тросу, закріпленого на скоби [1].

Отже, як бачимо при забудові подібних масивних воріт основну увагу звертає на себе декоративне оздоблення стовпів. В більшості випадків на Закарпатті прикрашалась нижня частина стовпів. Характерний візерунок великої рельєфної різби, підкреслений відповідною тінню, по суті є основним мотивом архітектурно-художнього вирішення входу до садиби. Іноді різьба такого типу гармонійно поєднується з прорізною різьбою [21, 286].

Подібні типи воріт та прийоми їх декорування широко застосовувались на Закарпатті, навіть у 60-х рр. XX ст., й були яскравою окрасою вулиць.

Біля воріт влаштовували хвіртки («хвіртки», «дверці», «дверцята», «веричка», «ліса»), які були схожі з воротами у конструктивному плані і виконувалися в одному стилізовому ключі. У селах південної частини Хустського, Тячівського, частково Рахівського районів над хвіртками, як і над воротами, зводили двосхилі дашки.

Як і при характеристиці воріт, можемо констатувати, що найяскравішим варіантом хвірток є хвіртки у системі воріт на Мараморошині, зокрема, серед румунського населення краю. Значну роль у їх вирішенні відіграє площа, що знаходиться над хвірткою. Її декоративне оздоблення збагачує і підкреслює вхід до садиби. Тут можна зустріти й своєрідні прийоми прорізної різби, яка силуетно проглядається на світлі, й знайомий візерунок контурної, глухої різби, у вигляді геометричного або рослинного орнаменту, іноді підкреслених світлом, й навіть елементи декоративного розпису по дереву [21, 286].

Масивні ворота з дашком та різьбленою хвірткою біля хати з с. Середнє Водяне Рахівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту).

Важливим компонентом селянського обійстя на Закарпатті були огорожі. Система огорож зводить усі будівлі двору в єдиний ансамбль. Це досягається завдяки зоровому ефекту від мас житлових і господарських будівель та досить вдалою системою огорож. Природно вписуючись в оточення, огорожі доповнюють архітектуру житлового комплексу. Не зважаючи на велику кількість

огорож у селі не відчувається скутості, обмеження. Тонкі жердини, пруття, що використовуються як основний будівельний матеріал для огорожі, не створюють суцільної стіни, а органічно вписуються в графіку гілок дерев, посаджених навколо.

Основне призначення огорожі: бути перешкодою для худоби, лісових звірів. Крім того, вона, а також дерева і куші у садибі затримують снігові замети, пилуку з вулиці, полів. Колись огорожа мала й оборонне значення (звідси і походить обгороджування городищ). Але огорожа – це ще й вияв певних принципів взаємовідносин людини з природою, які сягають глибокої давнини. Окреслюючи нею певну ділянку, людина заявляє на неї права, встановлює на ній свої закони і лад. Це її мікросвіт, витворений згідно її індивідуального смаку, про який вона піклується, який обстоює, де набирається наснаги [11, 95].

За давніми народними віруваннями огорожа оберігає людей від нечистої сили. Це магічне коло, куди їй не потрапити, а тому можна спокійно працювати і відпочивати. Руйнування огорожі або воріт, та ще й на початку року, сприймалось як лихий, недобрий знак. У ролі оберегу житла огорожі належить першій зустріти непроханих гостей, а тому й мати відворотну силу, як ось у цьому прислів'ї: «Біля двору залізний тин; щоб через цей тин не міг попасти ні лютий звір, ні гад, ні злий чоловік, ні дід лісовий». Відсутність її у селянина була ознакою вкрай занедбаного господарства. Мабуть, класичний опис огорожі в українському селі зробив В. Даль у своїй повісті «Небывалое в былом»: «А біла мазана хатка під вербами, пліт або очеретяний маленький тин і такі ж ворота?! Все одно, що робиться на дворі, все весело, затишно; сад і город при кожному дворі» [11, 96].

Отже, огорожі надавали садибі композиційної завершеності, а у поєднанні із деревами – своєрідний колорит і мальовничість. У той же час огорожі захищали город, сад, сінокоси і всю садибу від худоби і домашньої птиці, а також позначали її межі.

На Закарпатті побутувало декілька типів огорож. У гірських районах (Гуцульщина, Бойківщина, бойківсько-лемківське пограниччя) поширеною була огорожа з горизонтальних жердин («ворини», «вориння»). У гірських районах, особливо у селах розташованих у вузьких долинах, вздовж потоків мурували кам'яні огорожі («мур», «мури»). На полянах, полонинах, пасовиськах, сінокісних угіддях за огорожу використовували молоді смереки з не обрубаними гілками або гілки зі старих смerek («ломи»). Останні часто служили огорожею для худоби. В низинах та передгір'ї був поширений тип плетеної огорожі («пліт», «плут»). Існує декілька його різновидів. На півдні Хустського й Тячівського районів побутували огорожі з горизонтально покладених одна на одну дощок або розколотих на половину колод («пластин»). Подібні

огорожі називають «паланок». У 30-40-х рр. ХХ ст. у низинних і передгірних районах Закарпаття починають поширюватись огорожі зі штахетника: колоті або різані вузькі дошки вертикально прибивали до дерев'яної рами [32, 262-263].

А зараз ми зупинимось на більш детальній характеристиці кожного із видів огорож. Найпростішим із них є огорожа з горизонтальних жердин («ворини», «вориння»), що побутували у гірській місцевості. Така огорожа складалась з вертикальних коліків, горизонтальних жердин, перев'язки («гужва», «гужовка», «вужовка») і підкладок («підніжок»). ужва з'єднувала попарно вбиті в землю кілки і ворини. Відстань між коліками («пресло») залежала від довжини ворин, а кількість ворин в одному прольоті («пряслі») – від висоти огорожі.

Більш складним у композиційному відношенні є тип плетених огорож («пліт», «плут»), що побутував у низині та передгір'ї, частково у гірських районах. Зустрічалось кілька варіантів плотів: горизонтально-го, вертикального й навскісного (по діагоналі) плетіння.

Вид горизонтального плетіння огорожі можемо спостерігати на прикладі садиби з с. Оріховиця Ужгородського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту) та з с. Гайдош Ужгородського району. В обох випадках в основі огорожі стоять вбиті в землю кілки. Відстань між кілками могла бути різною. Але в основному вона межувала від 80 см до 1,5 м. Вбиті в землю кілки обплітали пруттям ліщини, берези, лози. Пруття вкладали горизонтально, щільно збиваючи одне до одного.

Варіант огорожі з вертикальним способом плетіння виглядає наступ-

ним чином. В землю вбиті масивні дерев'яні бруси («кругляки»). До них прибивають у горизонтальному положенні жердини, що разом зі стовпами утворюють своєрідну раму огорожі. Основу подібної огорожі («раму») обплітають пруттям, яке укладається вертикально. Плетіння проходить почергово: один прут з одного боку, інший – з другого. В результаті застосуван-

Огорожа вориння біля хати з с. Гукливе Воловецького району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту).

ня такого способу плетіння утворюється композиційна основа огорожі. Яскравим прикладом подібних огорож («плотів») є пліт навколо хати з с. Тибава Свалаявського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту) [1].

Складною композиційною структурою, особливою мальовничістю та неповторністю вирізняються горизонтальні плоти, коли плели трьома, чотирма прутами навскіс. Даний тип огорожі охарактеризуємо на прикладі плетеної огорожі навколо садиби з с. Бедевля Тячівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). В її основі лежать вбиті в землю кілки, які у верхній частині затесані. Даний прийом надає огорожі неабиякої витонченості. Кілки обплітають пруттям горизонтальної кладки. Потім відбувається поєднання горизонтального плетіння та плетіння по діагоналі («навскіс»). Три, чотири горизонтальні пруті обплітали навскіс такими ж прутами. Перший скісний ряд плететься вверх по діагоналі, а другий вниз і т. д. Внаслідок цього утворюється своєрідний орнамент. При різній варіації даного типу плетіння утворюються складні орнаментальні композиції («в ромбики», «на коцку», «в рядки»). В даному випадку сміливо можна стверджувати, що талант народного зодчого співзвучний з мистецтвом вишивання, орнаментальним мистецтвом. Подібно тому, як вишивальниця за допомогою голки та нитки творить на полотні орнаменти, так будівничий, використовуючи дерев'яні стовпці і пруття втілює в життя власні ідеї, перетворюючи їх у справжні витвори мистецтва. І здавалось би, проста огорожа, яка сама по собі нічого не говорить! Однак, її досконала форма, витонченість конструктивних особливостей роблять садибу привабливою, а її господаря відомим в усій окрузі [1; 32, 263].

Крім плетених огорож, звичайно ж, на Закарпатті побутували й дощаті. Одним із прикладів подібних огорож може бути дощата огорожа біля садиби з с. Стеблівка Хустського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). В її основі лежать тесані масивні стовпи, розміщені на відстані 3-4 м один від одного. До них горизонтально набиті широкі дошки (ширина 10-15 см). між дошками наявні проміжки, що в цілому створює ефект решітчастого полотна. Верхня горизонтальна дошка з'єднана з дошкою, поставленою на профільні стовпи. Разом вони утворюють своєрідний міні дашок [1].

Зразок огорожі зі двосхилим дашком можемо спостерігати біля хати з с. Середнє Водяне Рахівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). В даному випадку до масивних стовпів прибиті горизонтально покладені одна на одну широкі дошки, що утворюють глуху стіну. Композиційним завершенням огорожі є двосхилий дашок, покритий драпкою. Подібні огорожі побутували в

Хустському, Тячівському, частково в Рахівському районі (серед румунського населення краю) [1].

Одним із видів огорож, що побутували в низинних та передгірних районах краю є огорожа з тонких колод і брусів («паланок»). В її основі лежать дерев'яні бруси із прорізною різьбою внутрішньою частиною. В ці прорізи вставляються тесані напівколоди. Колоди укладаються щільно одна до одної [1].

З 30-х рр. XX ст. в низинних та передгірних районах Закарпаття починає поширюватись огорожа зі штахетника: колоті або різані вузькі дошки вертикально прибивали до дерев'яної рами [32, 263].

Своєрідною за своїми конструктивними прийомами є огорожа навколо церкви з с. Шелестово Мукачівського району (експозиція Закарпатського музею народної архітектури та побуту). Структура даної огорожі наступна. На великі каміння горизонтально кладуться дерев'яні бруси («кругляки»). Бруси розміщені у чотири ряди, між якими наявні проміжки (10 см), аби бруси не просідали між ними вставлені невеликі дерев'яні кілочки. У спеціальні заглибини верхнього ряду брусів встановлено двосхилу конструкцію даху, покритого дранкою. Дранка набивається у два настили. Причому нижній кінець верхнього ряду перекриває верхній кінець нижнього ряду. Дранка у верхньому ряді набивається так: одна із рівним верхом (завершенням), а інша – із загостренням (у вигляді трикутника). Такий прийом надає огорожі довершеності і ажурності. Вона поряд із ворітьми гармонійно вписується в архітектурний ансамбль забудови церкви, окреслює територію її розміщення [1].

Для проходу з двору в город, до вулиці, сусідів тощо в огорожах робили перелази («перелаз»), що відрізнялись різноманітними конструктивними особливостями. Перелази як місце зустрічі молодих, оспівані в народних піснях і коломийках. Зокрема, відомою на всю країну є пісня «Перелаз, перелаз, від сусіда і до нас...»:

Перелаз, перелаз,
Від сусіда і до нас:
Сусідський легіню,
Сусідський легіню,
Чом не прийдеш до нас?
До тебе я ішов,
Тебе я не знайшов.
Нічка темна була,
Нічка темна була,
Тебе я не знайшов.
До тебе ходити,
Як тебе любити?

Ти іще молода,
Я іще молодий,
Будем ся ганьбити.
Перелаз, перелаз,
Від сусіда і до нас:
Сусідський легіню,
Сусідський легіню,
Чекаєме тя до нас.

Розрізняють перелази в системі плетених і дощатих огорож. Найпростішим варіантом перелазів є наступний. Пліт обплітали трохи нижче і по обидва боки забивали по стовпчику, щоб зручно було перелазити. Інший варіант, коли на ці стовпчики ставлять дощечку. Зустрічаються й більш складні у конструктивному відношенні перелази. Це спостерігається тоді, коли вони входять (пересікають) плетену частину. У системі дощатих огорож перелази мають таку саму систему побудови.

Окремо хотілось би виділити питання про систему огорож на полонинах, пасовиськах краю. Господарські будівлі на пасовиськах не відзначались різноманітністю і багатством форм. До них відносимо відкриті непереносні і переносні загорожі («кошари»). Слово «кошара» О. Сулейманов виводить від половецького «кош» – табір, стійбище, загорода для овець [28, 183; 26, 155, 174, 234, 263М]. Іж тим, слово «кошара» – плетена загорожа для худоби зустрічалось в праслов'янських діалектах, а в давньоукраїнській мові – воно фіксується у XVIII ст. Гуцули долини р. Білої Тиси «кошару» називали ще «город» у значенні «загорожа», «огрожа», «городити» [14, 188-200].

У залежності від призначення стійбища, худоби, яка утримувалась в ньому, господарських функцій, матеріалу і техніки спорудження кошари були відомі під такими назвами: «город», «бовгарка», «вакарка», «колешня», «стадарка», «мури», «телятник», «ягначка», «ялівник», «хромарка» та ін. [28, 184; 30, 280; 18, 29; 23, 29]. Усі загороди незалежно від їх призначення та матеріалу, з якого вони споруджені мають різні назви і конструктивні рішення. За назвами розрізняються: лони («заруб», «заруба»). Такі кошари ще навіть у 20-30-ті рр. XX ст. ставились у різних районах Гуцульщини, в селах верхів'я р. Тересви, в окремих селах верхів'я р. Уж. М.П. Тиводар у с. Луги на Рахівщині записав коломийку:

А й жалю, кажу жалю,
Скільки я тебе маю.
Хіба на тя, як на вівці,
Заруб зарубаю.
А й заруб зарубаю,

Під полониною.

Котрій рибці жаль великий,

Най іде за мною [27, 161; 30, 281].

Ломи («заруби») – загороди з повалених смерек. Заруби як вид непереносних кошар, до 20-30-х рр. ХХ ст. добре збереглися на Міжгірщині (в сс. Репинне, Ізки, Голятин, Лопушне, Торунь) та на полонинах Гуцульщини. Їх ставили так, що зрубували великі дерева (густі смереки) і з них викладали прямокутний вал висотою 1,5 – 2 м, а на гуцульських полонинах заввишки 2 – 3 м. З внутрішнього боку відтинають всі стовбури і гілки. Ними закладали виявлені отвори, через які міг у заруб проникнути вовк чи вибратись з нього вівця. На одній із стін заруби влаштовували ворота. Такі ломи («заруби») давали вівцям добрий захисток від хижаків, особливо ведмедів, бо намагаючись дістатись в заруб вони натикались на сучки, плутались в гілках, а піднятий ними тріск і шум будили вівчарів [19, 160; 30, 281].

Загальнопоширеними в ХІХ – ХХ ст. були непереносні кошари, що будувались з вбитих в землю колів і горизонтально прикріплених до них 5-6 м жердин («ворин», «ворине»). Інколи такі жердини були тесані чи навіть колоті. Таку кошару часто називали «воринянка», а в селах верхів'я р. Уж – «заруб». Її споруджували так, що в землю вбивали спарені коли на такій відстані, щоб між ними вмістилась 5-6 м жердка («ворина», «воринка»). Жердки вкладались між парами колів так, що на їх кінці в першій стінці обпирались кінці жердки другої стінки. Так виводилась стінка кошари аж до висоти 1,2 – 1,5 м. Вгорі пара колів кріпилась гужвою. Біля кожної пари колів на землю клали камені, щоб нижня ворина не лежала на землі і не гнила. В одній із стінок ворини витягали і через отвір овець запускали і випускали з кошари [7, 113; 30, 283].

Інколи волів, биків та телиць на окремих полонинах Закарпаття зачиняли вночі до загород, що будували навколо 2-3-х густих дерев. Це робилось для того, щоб в часи негоди худоба могла сховатись під деревами. Такі загороди («кошари») для великої рогатої худоби майже повністю схожі до вище описаної «воринянки». Вони робились так, що до вбитих в землю спарених кілків прив'язували гужвами три ряди міцних жердин («ворин»). Вхід до такої кошари зачинявся двома жердками, що вільно висувались з-поміж спарених кілків. Такі кошари для волів в селах верхів'я р. Уж були поширені під назвою «заруб», «заруба». Вони влаштовувались при весняному і осінньому випасі волів на луках з метою їх кошарування [3, 257; 5, 177; 30, 283].

На Бойківщині часто стінки кошари виготовляли так, що до двох 160-170 м стовпів паралельно кріпили три лати або неколоті жердки («жирдя», «воринка», «віблиці», «вернини», «вілліни»). Такі кошари мали

форму прямокутника. Будували їх з окремих секцій, так званих «ліс», «прясел». До двох стовпів прибивали три колоті смерекові ворини, діаметром 8-10 см, які вертикально переплітали сухими смерековими гілками («суччям»). Готова ліса подібна до частини плоту. У місцях з'єднання двох ліс, а також посередині вбивали в землю по два кілки, скріплені зверху гужвою. Довжина ліси становила в середньому 2-4 м, висота – 1,6-1,7 м. Бічна сторона кошари складалась з 2-3 ліс, поздовжня – з 10-12 [17, 109].

В селах верхів'я р. Уж були поширені відкриті кошари для овець («тинянки»). Свою назву вони дістали від колотих чи тесаних смерекових дощечок («тинянок», «тин»), шириною 10-15 см, довжиною – 1,6 – 2 м чи 2,5 – 3 м. Стінки робили так, що три паралельно закріплені лати переплітались тинянками. Довжина стінки («ліси») коливалась від 3 до 4,5 – 6 м. В селах верхів'я р. Уж довжина коливалась у межах 3 – 4 м. З таких стінок виготовляли вже кошари потрібних розмірів. Кошари робили шириною на 7 ліс, а довжиною – на 10 ліс. Розміри кошари залежали не лише від кількості овець, а й від величини земельної ділянки, що кошарувалась. У кошарах названих розмірів вміщувалось 150 – 200 овець. Але були відомі кошари й площею до 1000 м² [30, 284].

У 20-30-ті роки ХХ ст. поширеними були кошари, що будувались із стінок, які виготовлялись з жердин і прибитих до них гвіздками штахеток. Ці стінки виготовлялись так, що до двох 5-7 м паралельно поставлених лат («ворин», в селах Міжгірщини їх називали «віблицями») гвіздками прибивали колоті чи тесані дощечки («гіблички»). Готові стінки укріплювались між спареними, вбитими в землю кілками. На Міжгірщині таку стінку інколи називали «штрахітл», «палісат», у селах Тячівського району – «ліса». Для кошари виготовлялось 8-12 стінок. Одна із стінок у кошарі кріпилась гужвами і відчинялась як ворота. Таку кошару було легко перенести на нове місце. В гуцулів Закарпаття в 20-30-ті рр. ХХ ст. вона зустрічалась доволі часто [17, 109-110; 29, 26; 30, 285].

Крім кошар для денного і нічного відпочинку овець на полонинах споруджували кошари, до яких зачиняли овець перед доїнням. В одній з її стінок влаштовувалось місце для доїння («струнка»). Гуцули прямокутну, овальну чи конусоподібну кошару для овець називали словом «окіл» («окул», «окув»). В одних випадках цим словом позначали відкриті кошари прямокутної чи овальної форми, в інших – кошари з дашком, в третіх – напіввідкриті чи закриті кошари [14, 204-207]. Слово «окіл», «окул», «окол» в угорських письмових джерелах фіксується в 1086, 1193, 1291 та наступних роках. І. Сабатфалві вважає, що саме слово разом із відкритою кошарою угорські пастухи запозичили від

східних слов'ян. Слово «окіл» («окул», «окол») було поширеним у праслов'янській та старослов'янській мовах, а в давньоруській у значенні «окол» згадується в 941 р., а у значенні «огорожа», «стіна» – в XI ст. Воно має загальноукраїнське поширення і його етимологію пов'язують з українською мовою [12, 126; 13, 169; 14, 204; 28, 185-186].

«Окіл» влаштовували як окрему кошару або у поєднанні із кошарою для денного і нічного відпочинку овець. На Бойківщині часто ставилась одна велика кошара, що стінкою ділилась на дві великі частини: менша – «окіл», більша – «кошара» («заруб»). При польовому випасі овець з «кошаруванням» ґрунтів кожна переносна кошара з влаштованим місцем для доїння овець виконувала роль «околу» [28, 186; 30, 286].

Облаштоване піддашшя чи місце для доїння овець в одній із стінок кошари повсюдно в Карпатах називали «стрункою» («струнгою», «стринкою», «стренгою», «заструнгою» і т.д.). «Струнги» з піддашшям – давнє явище пастівницької культури Карпат. Одні слово «струнга» виводять з фракійської мови, інші пов'язують його зі старослов'янським «странга», а Д. Кранджалов – з карпатськими діалектами слов'янських мов [28, 186].

Отже, як бачимо із проаналізованого нами матеріалу, незважаючи на регіональні особливості, огорожі на Закарпатті мають чимало спільних рис. Прослідкувавши різні типи огорож та воріт, що побутували в краї, можемо стверджувати, що їх було безліч. Така багатоваріантність вказує нам на багатющий талант народних здчих. Оті прості селянські натружені руки творили різні модифікації огорож та воріт. І навіть найпростіший тип плетених огорож заслуговує на те, щоб на нього звертали увагу. Адже, в нього селянин вкладав свої ідеї, натхнення, матеріальні можливості. Відсутність огорож навколо жилих та господарських будівель говорила про повну запущеність господарства, халатного ставлення до нього його власника.

Помітними є, звичайно, й регіональні особливості огорож та огорожувальних систем на Закарпатті. У гірських районах (Гуцульщина, Бойківщина, бойківсько-лемківське пограниччя) поширеною була огорожа з жердин («вориння»). У низинних та передгірних районах розповсюджувались плетені огорожі («пліт»). У низинних та передгірних селах, особливо на півдні Хустського і Тячівського районів побутували огорожі з горизонтально покладених одна на одну дощок або розколотих наполовину колод. Вони утворювали суцільну глуху стіну. Одним із варіантів такої огорожі є огорожа з тонких колод і брусів («паланок»). З 30-х рр. XX ст. у низинних та передгірних районах Закарпаття починає поширюватись огорожа зі штахетника. Для проходу в город, до сусідів в огорожах робили перелази, що мали різноманітну форму.

Окремо слід відмітити систему огорож на полонинах, пасовиськах області. Тут, зокрема, за огорожу використовували молоді смереки з не обрубаними гілками або гілки з старих смерек («ломи»). Ломи часто служили огорожею для худоби. Своєрідні конструктивні особливості мають різні види кошар для овець: «воринянки», «жердянки», «тинянки», «палісат», «ліса». Привертають увагу також спеціальні загороди для доїння овець – «окіл» та «струнка».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Польові матеріали // Архів автора.
2. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. К., 1983. 304 с;
3. *Бирос Е.* Полонинський живот у Ясіню // Наш родной край. Тячево, 1927. №10. С. 257 - 258.
4. *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології. Прага, 1927. 237 с;
5. *Ворон А.* Підкарпатські гуцули // Наш родной край. Тячево, 1936. № 8. С. 177.
6. *Гошко Ю.Г.* Народное зодчество Украинских Карпат // Карпатский сборник. М., 1972. С. 111 - 145.
7. *Гошко Ю.Г.* Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут. К., 1976. 205 с.
8. *Грацианская И.Н.* Современные культурно-бытовые процессы у словаков Закарпатья // Карпатский сборник. М., 1972. С. 108 - 115.
9. *Гроздова И.Н.* Этническая специфика венгров Закарпатья // Карпатский сборник. М., 1972. С. 95 - 107.
10. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. К., 1987. 471 с.
11. *Данилюк А.Г.* Українська хата. К., 1991. 112 с.
12. *Дзендзелівський Й.О.* Овцеводческая лексика закарпатских говоров // Общеславянский лингвистический атлас [Материалы исследования]. М., 1965. С. 123 - 139.
13. Етимологічний словник української мови. К., 2004. Т.4. 452 с.
14. *Клетикова П.* Славянская пастушеская терминология. М., 1974. 289 с.
15. *Макушенко П.И.* Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века). М., 1976. 160 с.
16. *Мандыбура М.Д.* Гуцульское полонинское хозяйство второй половины XIX – начала XX в. // Карпатский сборник. М., 1972. С. 7 - 19.
17. *Мандибура М.Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. К., 1978. 192 с.
18. *Могутыч И.Р.* Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины // Карпатский сборник. М., 1972. С. 28 - 38.
19. *Могитич И.Р.* Полонинське будівництво // Народна архітектура Українських Карпат. К., 1987. С. 112 - 123.
20. Народна архітектура Українських Карпат [під ред. Ю.Г. Гошко, Т.П. Кішук та ін.]. К., 1987. 271 с.

21. *Самойлович В.П.* Народное архитектурное творчество Украины. К., 1989. 344 с.
22. *Січинський В.* Етрусський дім і гуцульський оседок. Окремий відбиток. Прага, 1930. С.1 - 15.
23. *Симоненко И.Ф.* Быт и население Закарпатской области (по материалам экспедиции 1945 – 1947 гг.) // Советская этнография. 1948. № 1. С. 63 - 89.
24. *Симоненко І.Ф.* Поселення, садиби та житло на Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу. К., 1956. Вип. II. С. 60 - 109.
25. *Симоненко І.Ф.* Соціалістичні перетворення в побуті трудящих села Нересниця Закарпатської області. К., 1957. 121 с.
26. *Сулейманов О.* Аз и Я. Алма-Ата, 1975. 342 с.
27. *Тиводар М.П.* Господарство і матеріальна культура населення гірських районів Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород, 1972. С. 121 - 134.
28. *Тиводар М.П.* Етнічні традиції у скотарстві українців Східних Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею (далі НЗЗКМ). Вип. VIII. Ужгород, 2007. С. 154-232.
29. *Тиводар М.П.* Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины // Карпатский сборник. М., 1972. С. 20 - 27.
30. *Тиводар М.П.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. Історико-етнологічне дослідження. Ужгород, 1994. 560 с.
31. *Федака П.М.* Господарські будівлі селянської садиби українців Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст. // НЗЗКМ. Вип. II. Ужгород, 1996. С. 144 - 158.
32. *Федака П.М.* Народне житло українців Закарпаття XVIII – XX ст. Ужгород, 2005. 352 с.
33. *Федака П.М.* Садиби, типи двору, форми його забудови в українців Закарпаття у XIX – на початку XX ст. // НЗЗКМ. Вип. V. Ужгород, 2002. С. 110 - 150.
34. *Федака П.М.* Типи двору на Закарпатті (друга половина XIX – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). 1983. № 2. С. 35 - 41.
35. *Федака П.М.* Типи і варіанти народного житла на Закарпатті (XIX – початку XX ст.) // НТЕ. 1981. № 2. С. 69-72.
36. *Филимонова Т.Д., Шун М.Ф.* К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпаття // Карпатский сборник. М., 1972. С. 116 - 138.
37. *Юрченко П.Г.* Дерев'яне зодчество Украины (XVIII – XX ст.). К., 1949. 432 с.
38. *Kogminova A.* Podkarpatska Rus. Praga, 1932. 231 с.